

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Харківського національного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, доцент

Дмитро ШВЕЦЬ

2020 р.

ВИСНОВОК

Харківського національного університету внутрішніх справ щодо дисертації Навальневої Наталії Миколаївни на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві», поданої на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», затвердженої Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 27 грудня 2016 року, протокол № 13

ВИТЯГ

з протоколу засідання фахового семінару кафедр цивільного права та процесу факультету № 6, цивільно-правових дисциплін факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ № 6 від 09 червня 2020 року

ПРИСУТНІ:

Могілевський Л.В. – доктор юридичних наук, професор; Жорнокуй Ю.М. – доктор юридичних наук, професор; Сліпченко С.О. – доктор юридичних наук, професор; Красицька Л.В. – доктор юридичних наук, доцент (науковий керівник); Кройтор В.А. – кандидат юридичних наук, професор; Аврамова О.Є. – кандидат юридичних наук, доцент; Вакулович Е.В. – кандидат юридичних наук, доцент; Зайцев О.Л. – кандидат юридичних наук, доцент; Кириченко Т.С. – кандидат юридичних наук, доцент; Кухарев О.Є. – кандидат юридичних наук, доцент; Мороз О.В. – кандидат юридичних наук, доцент; Піхурець О.В. – кандидат юридичних наук, доцент; Савченко А.С. – кандидат юридичних наук, доцент; Сичова В.В. – кандидат юридичних наук, доцент; Скриннікова К.О. – кандидат юридичних наук; Соболев О.В. – кандидат юридичних наук; Тимошенко Д.В. – кандидат юридичних наук; Ходєєва Н.В. – кандидат юридичних наук; Чалий Ю.І. – кандидат юридичних наук, доцент; Шишка О.Р. – кандидат юридичних наук, доцент; Навальнева Н.М. – аспірант університету.

З присутніх – 4 доктори наук та 16 кандидатів наук – фахівців за профілем поданої на розгляд дисертації.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Обговорення дисертаційного дослідження аспірантки Харківського національного університету внутрішніх справ Навальнєвої Наталії Миколаївни на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві», виконаного у Харківському національному університеті внутрішніх справ і поданого на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» щодо рекомендації до розгляду та захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

СЛУХАЛИ:

Доповідь Навальнєвої Н.М. про результати виконаного дослідження, яка у своєму виступі ознайомила присутніх із структурою дисертації, обґрунтувала актуальність обраної теми дослідження, сформулювала його мету та задачі, охарактеризувала основні положення, що відображають наукову новизну дослідження, висвітлила наукову та практичну значущість одержаних результатів. Навальнєва Н.М. зазначила, що підсумки розробки проблеми в цілому, окремі її аспекти, одержані узагальнення й висновки було оприлюднені на науково-практичних конференціях, основні результати дисертаційного дослідження викладено у статтях, чотири з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених МОН України, одна – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави.

Як зазначила доповідачка, наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в Україні на монографічному рівні запропоновано наукові підходи до визначення поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві, їх видів, підстав та порядку застосування, спрямовані на вдосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

У розділі 1 «Загальні положення про санкції та умови їх застосування в цивільному праві» удосконалено поняття «санкції в цивільному праві» з уточненням, що це правові засоби, що полягають в певних негативних наслідках, встановлених законом або договором, які застосовуються при невиконанні (неналежному виконанні) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушенні заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом.

У розділі 2 «Поняття та види конфіскаційних санкцій у цивільному праві» вперше обґрунтовано, що конфіскаційні санкції в цивільному праві є визначеними в законі заходами цивільно-правового впливу, що полягають у примусовому припиненні права власності на майно, яке оплатно або безоплатно переходить у власність держави чи знищується.

У розділі 3 «Підстави та порядок застосування конфіскаційних санкцій» Уперше запропоновано до конфіскаційних санкцій в цивільному праві віднести визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, що застосовується з легітимною метою – для захисту публічних інтересів у протидії корупції і легалізації (відмивання) доходів, одержаних неправомірно, виключно за рішенням суду в разі наявності сукупності умов, визначених законом.

По закінченню доповіді Навальневій Н.М. присутніми були поставлені наступні питання:

Соболев О.В.: Розглядаючи санкцію норми цивільного права, Ю.С. Жицинський виходить з того, що санкція включає в себе елементи примусу та переконання. В чому, на Вашу думку, полягає переконання як елемент санкції в цивільному праві?

Відповідь: Санкція в цивільному праві виконує певну виховну функцію, вплив якої залежить від рівня свідомості правопорушника. Саме для цієї функції характерним є не примус, а переконання, тобто порушник цивільного права чи інтересу, щодо якого застосовано санкцію, може сам вирішувати – перевиховатися і утриматися від порушення норм цивільного права в подальшому чи ні.

Кириченко Т.С.: Наскільки розповсюдженими на сьогодні є конфіскаційні санкції?

Відповідь: Аналіз судових постанов, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, свідчить про те, що застосування конфіскаційних санкцій є непоодинокими випадками. На сьогодні актуальним стає питання застосування такої конфіскаційної санкції як визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у зв'язку з внесенням змін до Цивільного процесуального кодексу України та встановлення особливостей позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Кухарев О.Є.: Як співвідносяться між собою такі правові поняття як «санкція» і «цивільно-правова відповідальність»?

Відповідь: Поняття санкції значно ширше за своїм обсягом, ніж цивільно-правова відповідальність. Деякі санкції є заходами цивільно-правової відповідальності, наприклад, конфіскація майна, проте до санкцій можуть бути віднесені й ті заходи захисту, які визначені договором, а в подальшому добровільно сплачені стороною договору без застосування державного примусу, відповідно, не було й особу притягнуто до цивільно-правової відповідальності.

Савченко А.С.: Які санкції, на Ваш погляд, належать до конфіскаційних санкцій в разі вчинення недійсного правочину?

Відповідь: Застосування односторонньої реституції щодо сторони, в якій майно вилучається у власність держави, та недопущення реституції, коли стягується в дохід держави все одержане сторонами за правочином, а в разі виконання правочину не всіма сторонами – того, що належало до одержання, за наявності умислу в обох сторін на вчинення правочину, визнаного судом недійсним, як вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, є конфіскаційними санкціями в разі недійсності правочину. Двостороння реституція не є конфіскаційною санкцією, оскільки щодо жодної із сторін недійсного правочину не відбувається примусового припинення права власності на майно.

Аврамова О.Є.: Які можливості використання результатів Вашого дослідження в нормотворчій діяльності?

Відповідь: За результатами дисертаційного дослідження було підготовлено проєкт Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України», яким запропоновано передбачити, що право приватної власності на конфісковане майно припиняється у день набрання законної сили рішенням суду про конфіскацію майна, з цього моменту право власності на конфісковане майно виникає у держави; право власності на конфісковане нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, припиняється з моменту державної реєстрації права власності держави на конфісковане майно.

Вакулович Е.В.: Ви пропонуєте серед санкцій виділити санкцію – відмову в захисті цивільного права та інтересу. Наведіть приклади застосування таких санкцій.

Відповідь: Санкція – відмова в захисті цивільного права та інтересу може застосовуватися до особи, яка зловживала своїм суб'єктивним цивільним правом, або застосовується до особи в разі спливу позовної давності, про застосування якої заявлено іншою стороною у спорі.

Після відповідей на запитання з характеристикою її наукової зрілості виступила **науковий керівник** – доктор юридичних наук, доцент **Красицька Лариса Василівна**, яка розповіла про хід дослідження, проведеного Навальневою Наталією Миколаївною під її керівництвом. Вона також підкреслила актуальність теми дисертації та відзначила, що проблематика дослідження узгоджується з п. 2.6 додатка 2 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275, п. 5.29 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016 – 2019 років, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 року (протокол № 2), у рамках науково-дослідної теми Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні» (№ ДР 0113U008189).

Доктор юридичних наук, доцент Красицька Л.В. відзначила, що за час підготовки роботи Наталія Миколаївна зарекомендувала себе з позитивної сторони. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в достатній кількості наукових праць.

У цілому Красицька Л.В. роботу оцінила позитивно та відмітила, що робота була виконана самостійно і авторку можна вважати підготовленим та зрілим науковцем. Значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес.

Структура роботи, виклад її тексту, оформлення здійснені відповідно до вимог, які пред'являються до наукових робіт такого рівня. Дисертацію присвячено визначенню сутності та особливостей конфіскаційних санкцій у цивільному праві.

За час роботи над дисертацією Навальнева Наталія Миколаївна зарекомендувала себе як досвідчена дослідниця, здатна вирішувати складні

теоретичні та практичні задачі, які пов'язані із захистом цивільних прав та інтересів.

Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані в дисертації, є достатньо обґрунтованими, достовірними та логічними. Метою дисертаційного дослідження Навальневої Н.М. є визначення поняття, сутності, видів конфіскаційних санкцій в цивільному праві, встановлення підстав та умов застосування конфіскаційних санкцій, а також розробка пропозицій з удосконалення цивільного законодавства України у сфері застосування конфіскаційних санкцій.

Вивчення змісту дисертації дозволяє зробити висновок про те, що поставлену мету досягнуто, завдання виконані. Обґрунтованість отриманих дисертантою результатів підтверджується обсягом опрацьованих даних, літературних джерел, їх критичним аналізом з наведеними конкретними висновками і рекомендаціями, застосуванням загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально юридичних методів пізнання явищ і процесів, а також обговорення пропозицій в дискусійному порядку на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Наукові положення, пропозиції, методичні рекомендації та висновки, викладені в дисертації, мають достатній ступінь обґрунтованості. Практичне значення одержаних результатів полягає у формуванні пропозицій та рекомендацій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства України щодо правового регулювання конфіскаційних санкцій. Окремі результати дисертаційного дослідження знайшли застосування у навчальному процесі.

Таким чином, викладене дозволяє зробити висновок про те, що дисертація на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві», яка представлена до захисту на здобуття ступеня доктора філософії, є самостійним завершеним дослідженням, виконаним на належному рівні, відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, а її автор – Навальнева Наталія Миколаївна – заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Після цього слово було надано **рецензентам** наукової роботи:

Доктор юридичних наук, професор Сліпченко С.О. зазначив, що дисертантка показала глибокі теоретичні знання та знання проблем правозастосовної практики щодо проблемних питань конфіскаційних санкцій у цивільному праві, вміння самостійно узагальнювати і аналізувати нормативні матеріали, наукову літературу, робити виважені, науково-обґрунтовані висновки, формулювати визначення правових понять і пропозиції щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства України.

Дисертантка досягла мети дисертаційного дослідження, яка полягала у визначенні поняття, сутності, видів конфіскаційних санкцій в цивільному праві, встановленні підстав та умов застосування конфіскаційних санкцій, а також

розробці пропозицій з удосконалення цивільного законодавства України у сфері застосування конфіскаційних санкцій.

Дисертаційне дослідження виконано на достатньо високому теоретичному рівні, досліджено досить повно правозастосовну практику щодо застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві.

Проте, рецензована робота містить низку дискусійних положень, які можуть стати предметом обговорення при прилюдному захисті дисертації, зокрема:

1. Не зважаючи на те, що в межах роботи можуть розглядатися конфіскаційні санкції щодо самого широкого кола об'єктів цивільного права, в новизні, да і, здебільшого, за текстом роботи мова йде про конфіскаційні санкції щодо речей і тільки тих, які належать на праві власності. Разом з тим, вбачається, що конфіскаційним санкціям можуть підлягати і такі види майна, як право вимоги (майнове право). Більше того, в дисертації близько 200 разів ведеться мова про конфіскаційні санкції на активи, а, як відомо, активи можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними.

2. Відповідно до ст. 1 Першого Протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Доцільно було б більш чітко визначитися щодо співвідношення конфіскаційних санкцій і тих заходів, які може здійснювати держава для забезпечення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів.

3. На с. 99 дисертаційного дослідження зазначено, що поняття «конфіскаційні санкції» є вузьчим за поняття «позбавлення права власності», оскільки останнє поняття охоплює випадки примусового передання майна не лише у державну, але й у приватну власність. На с. 108 дисертації зазначається, що до конфіскаційних санкцій належить визнання активів необґрунтованими та їх витребування у державну власність. Постає питання щодо того, чи є визнання активів необґрунтованими підставою припинення права приватної власності.

4. На с. 124 дослідження зазначається, що об'єктом таких охоронних відносин щодо застосування конфіскаційних санкцій є право власності. У цьому аспекті потребують додаткового пояснення положення щодо того, що складає зміст таких охоронних відносин.

5. На с. 118 дисертаційного дослідження вказується, що «Залежно від можливості досудового усунення підстав, що обумовлюють застосування конфіскаційних санкцій, їх можна поділити на санкції: 1) застосування яких не

передбачає зазначений досудовий порядок (витребування необґрунтованих активів); 2) застосування яких обумовлено негативними результатами досудового порядку вирішення питання». Вбачається, що потребує більш детального обґрунтування такий поділ конфіскаційних санкцій, оскільки розглядаються види (класифікація) конфіскаційних санкцій, а в класифікації йдеться про підстави, які можна усунути до суду, тобто в подальшому не можуть бути застосовані конфіскаційні санкції.

6. Вбачається, що доцільно було б надати більш розгорнутий власний аналіз текстів нормативно-правових актів та узагальнень судової практики, про які йдеться на с. 155-156 дисертації, оскільки без детального аналізу наведеного текст дослідження виглядає як «хрестоматія».

Втім, наведені зауваження жодним чином не впливають на загальне позитивне враження від рецензованої роботи. Вони мають на меті акцентувати увагу на її окремих дискусійних моментах.

У цілому дисертація Навальневої Наталії Миколаївни є послідовною, завершеною науковою працею, що має цілісний характер з цікавим насиченим аналізом. Дисертаційне дослідження Навальневої Н.М. містить нові науково обґрунтовані теоретичні положення щодо конфіскаційних санкцій в цивільному праві, що мають істотне значення у галузь знань 08 «Право». Робота має теоретичне та практичне значення та може бути рекомендована до розгляду в спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Кандидат юридичних наук, професор Кройтор В.А. відзначив, що чинне цивільне та цивільно-процесуальне законодавство України містить деякі санкції, які можуть бути віднесені до конфіскаційних. З іншого боку, конфіскаційні санкції, що містяться в інших галузях права, мають цивільно-правові наслідки, адже є підставами припинення права власності. Останнім часом перелік таких санкцій у національному праві розширюється, а їх запровадження, порядок і підстави застосування викликають жваву дискусію серед правників..

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації, характеризується значним науковим та практичним значенням.

Висновки, пропозиції й рекомендації, зроблені в результаті комплексного дослідження, можуть бути використані: у науково-дослідницькій роботі; у правотворчості; у практичній діяльності; у навчальному процесі.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що полягає в тому, що дисертаційне дослідження є кваліфікаційною науковою працею, в якій вперше у вітчизняній цивілістичній науці запропоновано наукові підходи до визначення поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві, їх видів, підстав та порядку застосування, спрямовані на вдосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

За результатами дослідження сформульовано відповідні авторські висновки, які виносяться на захист і які містять елементи наукової новизни.

Проте рецензована робота містить низку дискусійних положень, які можуть стати предметом обговорення при прилюдному захисті дисертації, зокрема:

1. У вступі досить докладно перераховано імена вчених, які певною мірою торкалися у своїх наукових працях конфіскаційних санкцій в цивільному праві. Крім того зазначається, що методологія проведеного дослідження ґрунтується на теоретичних напрацюваннях, сформульованих рядом правників. Вважаю, що доречно вказати роботи вчених, які у своїх дослідженнях найбільш близько досліджували тему цієї дисертації, зокрема, О. Е. Лейста (Лейст О. Э. Санкции в советском праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1962. 239 с.; Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). Москва : Изд-во МГУ, 1981. 240 с.), В. П. Грибанова (Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 411 с.), М. В. Соболева (Соболев М. В. Санкция как элемент юридической ответственности : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рос. академия гос. службы при Президенте РФ. Москва, 2006. 208 с.) та ін. Такий підхід дозволяє зафіксувати ступінь дослідження тієї чи іншої проблеми та наголосити на ще недосліджених питаннях.

2. Потребують конкретизації положення щодо доцільності виділення «принципів санкцій у цивільному праві». Так, дисертантка дає визначення принципів застосування санкцій у цивільному праві як відправних ідей та загальнообов'язкових вимог, які виражають найважливіші закономірності застосування санкції за вчинене цивільне правопорушення, забезпечують ефективність цивільно-правового регулювання суспільних відносин та спрямовані на захист приватних та публічних інтересів. Далі, автор вказує положення про те, що при застосуванні санкцій в цивільному праві основними є такі принципи: справедливості, гуманізму, поєднання приватних та публічних інтересів, доцільності застосування санкції, пропорційності та обґрунтованості застосування санкції, неприпустимості позбавлення права власності, автономії кредитора, персоніфікації боржника. При застосуванні конфіскаційних санкцій основоположними є принцип поєднання приватних та публічних інтересів, принцип персоніфікації боржника, принцип неприпустимості позбавлення права власності. Вважаю, що принципи цивільного права є універсальними категоріями, оскільки впливають на всі цивільні норми, потребують урахування при кожному правозастосуванні. Відповідно, через свою універсальність принципи цивільного права забезпечують внутрішню єдність усіх елементів цивільного права – норм, інститутів, проваджень, ними встановлюється також і консолідація правотворчості та правозастосування. Тому, потребує додаткового пояснення чи можливо окремо виділяти «принципи застосування конфіскаційних санкцій», а може достатньо наявного арсеналу принципів цивільного права (ст. 3 ЦК України).

3. Важливою частиною роботи є проведена автором класифікація конфіскаційних санкцій в цивільному праві з конкретизацією критеріїв класифікації (галузева приналежність, правові наслідки застосування,

функціональне спрямування, надання власникові відшкодування під час застосування, підстави застосування тощо). Вважаю, доречним було б підкреслення на юридичному значенні такої класифікації.

4. Потребує додаткової аргументації висновки дисертантки, що до конфіскаційних санкцій не належать примусове відчуження об'єктів права власності з мотивів суспільної необхідності та суспільних потреб, деприватизація, націоналізація, кондикція, звернення стягнення на майно боржника з метою погашення заборгованості. Вбачається, що націоналізація за своєю сутністю може бути визначена конфіскаційною санкцією.

Висловлені зауваження в цілому не знижують позитивну оцінку роботи та її наукову цінність. Дисертація є завершеною працею, в якій отримані нові наукові результати, що в сукупності вирішують важливу проблему застосування конфіскаційних санкцій у цивільному праві.

Робота містить необхідні елементи наукової новизни, науково обґрунтовані результати, має теоретичне та практичне значення та може бути рекомендована до розгляду в спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань «Право» зі спеціальності 081 «Право».

В обговоренні дисертаційного дослідження **взяли участь:**

Доктор юридичних наук, професор Жорнокуй Ю.М. зазначив, що дисертація безумовно присвячена актуальній тематиці з огляду на той факт, що проблематика конфіскаційних санкцій в цивільному праві досліджувалася лише фрагментарно в контексті класифікації санкцій в цивільному праві. Зміни, які відбулися в чинному процесуальному законодавстві, фактично запровадили таку нову конфіскаційну санкцію як визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави з метою захисту публічних інтересів та протидії корупції і легалізації (відмиванню) доходів, одержаних неправомірно.

Дисертантка вперше в Україні провела комплексне юридичне дослідження теоретичних і практичних проблем застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві, що спрямоване на удосконалення чинного цивільного законодавства України з урахуванням сучасних реалій розвитку правової системи України. В результаті проведеного дослідження авторкою сформульовано низку положень, висновків і пропозицій, нових у концептуальному плані і актуальних для юридичної науки та практики.

Робота містить положення наукової новизни, має практичну значущість, що засвідчує її оприлюднення в достатній кількості публікацій, апробації на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Доктор юридичних наук, професор Жорнокуй Ю.М. наголосив на тому, що дисертація є завершеною науковою працею, що має цілісний характер та містить обґрунтовані нові науково-теоретичні положення, що вирішують наукове завдання щодо доцільності застосування конфіскаційних санкцій в цивільному праві та мають значення для розвитку доктрини приватного права. Професор Жорнокуй Ю.М. підтримав виступаючих у тому, що дисертація Навальнєвої

Наталії Миколаївни є самостійним, завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми і може бути рекомендована спеціалізованій вченій раді для захисту.

Кандидат юридичних наук, доцент Кухарєв О.Є. зазначив, що з огляду на той факт, що конфіскаційні санкції в цілому є такими видами санкцій, які за своєю правовою природою не повинні бути притаманні приватному праву, проте саме завдяки ним забезпечується цивільно-правовий захист публічних інтересів, обрана дисертанткою тема має не тільки теоретичну, але і високу практичну цінність.

Відповідно до мети дослідження були поставлені завдання, які надали можливість конкретизувати предмет та об'єкт дослідження, вдалий вибір методів дозволив дисертантці виконати дослідження на достатньому науковому рівні, зробити висновки і пропозиції, які мають як теоретичне, так і практичне значення. Дисертантка набула необхідні теоретичні знання, уміння, навички та відповідні компетентності, які необхідні здобувачеві ступеня доктора філософії.

Основні результати і положення, що викладені в роботі, були оприлюднені та знайшли схвальну оцінку науковців на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях в різних регіонах України. Заслугує позитивної оцінки те, що за результатами дисертаційного дослідження було підготовлено проєкт Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України».

Дисертаційна робота Навальневої Наталії Миколаї за темою «Конфіскаційні санкції у цивільному праві» є самостійним, завершеним дослідженням, виконана на належному рівні, відповідає вимогам МОН України і може бути рекомендована для передачі її до разової спеціалізованої вченої ради з метою проведення публічного захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право».

Кандидат юридичних наук, доцент Кириченко Т.С. зазначила, що актуальність дослідження обраної проблематики обумовлена тим, що останнім часом перелік конфіскаційних санкцій у національному праві розширюється, а їх запровадження, порядок і підстави застосування викликають жваву дискусію серед правників. Зокрема було запроваджено конфіскаційні санкції щодо активів, визнаних необґрунтованими, про що зовсім не йдеться в ЦК України, проте закріплено в ЦПК України. Доцент Кириченко Т.С. наголосила на тому, що матеріал проведеного дослідження ґрунтується на працях як українських правників, так й зарубіжних вчених, на аналізі нормативно-правових актів України та зарубіжних країн, ретельному аналізі правозастосовної практики. Поважне ставлення до позицій інших науковців свідчить про наступність юридичної наукової думки. Список використаних джерел складає 262 найменування. Зазначене засвідчує й про дотримання дисертанткою вимоги академічної доброчесності, на чому особливу увагу акцентовано в Законі України «Про освіту».

Дисертаційна робота Навальневої Наталії Миколаївни на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві» є завершеною самостійною науково-дослідною роботою, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують наукову задачу, що має істотне значення для науки цивільного права, – розробку теоретичних положень щодо конфіскаційних санкцій в цивільному праві, і може бути рекомендована для передачі її до разової спеціалізованої вченої ради з метою проведення публічного захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право».

На підставі результатів обговорення присутні на засіданні вирішили запропонувати такий

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві», поданої на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дослідження проблемних питань застосування конфіскаційних санкцій у цивільному праві обумовлена передусім тим, що вони стосуються дозволених випадків позбавлення особи права власності на майно. Особливістю конфіскаційних санкцій є їх належність до специфічних правових конструкцій, що мають міжгалузевий характер. Публічне спрямування таких санкцій викликає дискусію щодо доцільності їх запровадження у цивільному праві взагалі. Проте чинне цивільне та цивільно-процесуальне законодавство України містить деякі санкції, які можуть бути віднесені до конфіскаційних. З іншого боку, конфіскаційні санкції, що містяться в інших галузях права, мають цивільно-правові наслідки, адже є підставами припинення права власності.

Останнім часом перелік таких санкцій у національному праві розширюється, а їх запровадження, порядок і підстави застосування викликають жваву дискусію серед правників. Окрім конфіскації майна як покарання за вчинення адміністративного або кримінального правопорушення, конфіскації товарів, переміщених з порушенням митних правил, конфіскації обладнання і матеріалів, використаних під час виготовлення продукції з порушенням прав інтелектуальної власності, конфіскації майна, переданого за правочином, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, а також вилучення майна, набутого незаконним шляхом (наприклад, незаконно добутих об'єктів тваринного світу чи інших природних ресурсів), було запроваджено конфіскаційні санкції щодо активів, визнаних необґрунтованими.

Зокрема Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від

12 лютого 2015 року була передбачена спеціальна процедура у межах позовного провадження цивільного процесу щодо визнання активів необґрунтованими та їх витребування.

Отже, практично була запроваджена так звана спеціальна або цивільна конфіскація, що застосовується за умови, якщо відповідач у межах цивільного судочинства не доведе законність набуття права власності на певні активи.

В українській цивілістичній літературі конфіскаційні санкції досліджувалися фрагментарно, здебільшого в аспекті визначення особливостей застосування односторонньої реституції або підстав припинення права власності. Недостатність цивілістичних розробок щодо умов і порядку застосування конфіскаційних санкцій як підстав позбавлення права власності на майно негативно позначається на правотворчій і правозастосовній діяльності, що знижує ефективність охорони та захисту прав учасників цивільних правовідносин. Саме це обумовлює актуальність дослідження проблемних питань конфіскаційних санкцій у цивільному праві.

Методологія дослідження ґрунтується на теоретичних положеннях, сформульованих такими правниками, як О. І. Антонюк, А. З. Баранюк, Є. В. Бернада, В. І. Бобрик, І. В. Венедіктова, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, В. І. Жеков, О. О. Кот, В. М. Кравчук, О. О. Красавчиков, В. І. Крат, Н. С. Кузнецова, В. О. Кучер, Р. А. Майданик, В. В. Надьон, М. Д. Пленюк, О. А. Пушкін, З. В. Ромовська, В. М. Самойленко, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. І. Таш'ян, О. С. Харченко, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка, О. С. Яворська, І. Є. Якубівський та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до п. 2.6 додатка 2 до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275, п. 5.29 Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016 – 2019 років, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 року (протокол № 2), у рамках науково-дослідної теми Харківського національного університету внутрішніх справ «Законотворча та законодавча діяльність в Україні» (№ ДР 0113U008189).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначення поняття, сутності, видів конфіскаційних санкцій в цивільному праві, встановлення підстав та умов застосування конфіскаційних санкцій, а також розробка пропозицій з удосконалення цивільного законодавства України у сфері застосування конфіскаційних санкцій.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання:

- визначити поняття санкції у цивільному праві та відмежувати санкції від споріднених правових категорій;
- провести класифікацію санкцій у цивільному праві;
- визначити умови та принципи застосування санкцій у цивільному праві;

- визначити поняття та сутність конфіскаційних санкцій у цивільному праві;
- розкрити генезу правового регулювання конфіскаційних санкцій;
- провести класифікацію конфіскаційних санкцій у цивільному праві;
- уточнити підстави та порядок застосування конфіскаційних санкцій в разі вчинення недійсного правочину;
- розкрити підстави та порядок застосування конфіскаційних санкцій в разі порушення прав інтелектуальної власності;
- уточнити підстави та порядок застосування конфіскації майна та розробити пропозиції з удосконалення цивільного законодавства України в цій сфері;
- встановити підстави та порядок визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, які складаються при застосуванні правових санкцій.

Предметом дослідження є конфіскаційні санкції у цивільному праві.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано загальнонаукові (формально-логічний, логіко-семантичний, діалектичний тощо) та спеціальні методи дослідження (історично-правовий, порівняльно-правовий та ін.).

Формально-логічний метод використовувався для формулювання основних теоретичних понять та висновків щодо конфіскаційних санкцій у цивільному праві (підрозділи 1.1, 2.1). Логіко-семантичний метод використовувався для визначення основних правових категорій та понять щодо конфіскаційних санкцій у цивільному праві (підрозділи 1.1, 1.3, 3.1, 3.3). Діалектичний та історично-правовий методи дослідження надали можливість дослідити розвиток приватноправового регулювання конфіскаційних санкцій (підрозділ 2.2). Порівняльно-правовий метод дослідження застосовувався під час аналізу цивільного законодавства України та іноземних держав (Республіки Білорусь, Великої Британії та ін.) щодо правового регулювання конфіскаційних санкцій та для обґрунтування пропозицій з удосконалення чинного законодавства України у цій сфері (підрозділи 3.2, 3.4). Метод системного аналізу дав змогу визначити види санкцій у цивільному праві та провести класифікацію конфіскаційних санкцій (підрозділи 1.2, 2.3).

Науково-теоретичне підґрунтя виконаного дисертаційного дослідження становлять праці фахівців у галузі цивільного та цивільного процесуального права, загальної теорії держави і права, інших галузевих правових наук. Положення та висновки дисертації ґрунтуються на нормах Конституції України, Цивільного кодексу України, інших нормативно-правових актів, які регулюють відносини щодо застосування конфіскаційних санкцій.

Інформаційною та емпіричною основою дослідження є узагальнення правозастосовної практики, довідкові видання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є кваліфікаційною науковою працею, в якій вперше у

вітчизняній цивілістичній науці запропоновано наукові підходи до визначення поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві, їх видів, підстав та порядку застосування, спрямовані на вдосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень та висновків, запропонованих особисто здобувачем, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що конфіскаційні санкції в цивільному праві є визначеними в законі заходами цивільно-правового впливу, що полягають у примусовому припиненні права власності на майно, яке оплатно або безоплатно переходить у власність держави чи знищується;

– обґрунтовано, що конфіскаційні санкції характеризуються такими ознаками: 1) є різновидом майнових санкцій; 2) спрямовані на захист публічних інтересів, що обумовлює обов'язкову участь держави як суб'єкта публічного права в охоронних відносинах, що виникають під час їх застосування; 3) є засобами реалізації охоронної і виховної функцій цивільного права та можуть мати присічне, штрафне, відновлювальне та стимулююче спрямування; 4) застосовуються за допомогою державно-правового (публічного) примусу у сфері приватного права, поза яким вони не можуть існувати, на відміну від інших цивільно-правових санкцій, що можуть бути реалізовані в межах приватного примусу; 5) встановлюються виключно законом та не можуть бути застосовані на підставі договору між учасниками цивільних правовідносин; 6) застосовуються в судовому порядку;

– аргументовано доцільність виокремлення санкції – відмови в захисті цивільного права та інтересу, що являє собою такий негативний наслідок, захід державного примусу, встановлений законом, який застосовується щодо особи, яка порушила межі здійснення цивільних прав, зокрема зловживала своїм суб'єктивним цивільним правом, або застосовується у разі впливу позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі;

– запропоновано до конфіскаційних санкцій в цивільному праві віднести визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, що застосовується з легітимною метою – для захисту публічних інтересів у протидії корупції і легалізації (відмивання) доходів, одержаних неправомірно, виключно за рішенням суду в разі наявності сукупності умов, визначених законом;

– запропоновано передбачити можливість вилучення за рішенням суду в державну власність об'єкта самочинного будівництва у разі відмови особи, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, від проведення перебудови, за винятком випадків, коли це порушує права інших осіб;

удосконалено:

– поняття «санкції в цивільному праві» з уточненням, що це правові засоби, що полягають у певних негативних наслідках, встановлених законом або договором, які застосовуються у разі невиконання (неналежного виконання) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом;

– визначення принципів застосування санкцій у цивільному праві як відправних ідей та загальнообов'язкових вимог, які виражають найважливіші закономірності застосування санкції за вчинене цивільне правопорушення, забезпечують ефективність цивільно-правового регулювання суспільних відносин та спрямовані на захист приватних та публічних інтересів;

– класифікацію конфіскаційних санкцій в цивільному праві з конкретизацією критеріїв класифікації (галузева приналежність, правові наслідки застосування, функціональне спрямування, надання власникові відшкодування під час застосування, підстави застосування тощо);

– підхід, що конфіскаційними санкціями у разі вчинення недійсного правочину є одностороння реституція (щодо сторони, у якої майно вилучається у власність держави) та недопущення реституції (стягнення в дохід держави всього одержаного сторонами за правочином, а в разі виконання правочину не всіма сторонами – того, що належало до одержання, за наявності умислу в обох сторін на вчинення правочину, визнаного судом недійсним, як вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства);

– поняття «конфіскація майна» з уточненням, що це безоплатне позбавлення особи права власності на певне майно за рішенням суду як санкція за правопорушення у випадках, встановлених законом, унаслідок чого таке майно переходить у власність держави;

– характерні ознаки визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, до яких належать: 1) особливий суб'єктний склад – застосовується судом до осіб, які під час набуття активів мали повноваження на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та до інших осіб, якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними; 2) особлива підстава для застосування – необґрунтованість активів, що характеризується нормативно-встановленою різницею між вартістю активів та законними доходами особи, та не вимагає обвинувального вироку щодо незаконного збагачення особи; 3) особливий правовий наслідок за неможливості звернення стягнення на активи, визнані необґрунтованими – застосування іншої (субсидіарної) санкції – стягнення вартості такого майна з особи, у тому числі шляхом звернення стягнення на інше її майно, що відповідає вартості необґрунтованих активів; 4) спеціальні процесуальні правила: щодо суб'єкта, який має пред'являти позов про застосування такої санкції; належного відповідача; інстанційної юрисдикції; розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками справи та оцінки доказів судом; забезпечення позову;

дістали подальшого розвитку:

– положення про те, що поняття «конфіскаційні санкції» слід розглядати в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні такі санкції охоплюють не лише заходи відповідальності, але й заходи захисту суспільних інтересів, які не мають мети покарання, а у вузькому – зводяться до заходів відповідальності;

– положення про те, що конфіскаційними санкціями у цивільному праві є: стягнення в дохід держави визнаних необґрунтованими активів; конфіскація майна; вилучення у дохід держави майна, переданого та належного до передання за недійсним правочином, вчиненим з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства; вилучення контрафактних товарів (матеріалів тощо); знесення об'єкта самочинного будівництва; викуп пам'ятки культурної спадщини; примусовий продаж майна, що не може належати особі, за наявності певних умов. Не належать до конфіскаційних санкцій примусове відчуження об'єктів права власності з мотивів суспільної необхідності та суспільних потреб, деприватизація, націоналізація, кондикція, звернення стягнення на майно боржника з метою погашення заборгованості тощо;

– положення про те, що конфіскаційними санкціями у разі порушення прав інтелектуальної власності є: вилучення чи конфіскація контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, щодо яких встановлено, що вони були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, а також засобів обходу технічного захисту; конфіскація незаконно одержаного особою будь-якого матеріалу сорту та продукту, отриманого безпосередньо з нього; вилучення чи конфіскація матеріалів і/або обладнання, які були значною мірою використані для незаконного виробництва матеріалу сорту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, зроблені в дисертації, можуть бути використані у:

- науково-дослідній діяльності – у подальшому розробленні загальнотеоретичних положень про конфіскаційні санкції в цивільному праві;
- правотворчості – з метою вдосконалення цивільного законодавства України щодо правового регулювання конфіскаційних санкцій;
- правозастосуванні – для вдосконалення практики застосування конфіскаційних санкцій;
- освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільний процес», «Сучасні проблеми цивільного права та процесу», а також у підготовці відповідних навчальних посібників, підручників тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Проблеми цивільного права та процесу» (Харків, 19–20 травня 2017 року, 25 травня 2018 року); «Верховенство права та правова держава» (Ужгород, 14–15 вересня 2018 року); «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (Харків, 19 грудня 2018 року); «Актуальні проблеми приватного права» (Харків, 22 лютого 2019 року).

Публікації. Результати дослідження відображено в шести наукових статтях, з яких чотири опубліковано в наукових фахових виданнях, визначених МОН України, одна – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка

входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави, та п'ятьох тезах виступів на науково-практичних конференціях.

**Список публікацій здобувача за темою дисертації,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Навальнева Н. М. Підстави та порядок визнання майна необґрунтованими активами та його витребування. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове видання*. 2018. № 4. С. 121–125. URL: http://www.pap.in.ua/4_2018/32.pdf. (дата звернення: 20.02.2020).

2. Навальнева Н. М. Конфіскація майна: цивільно-правовий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 6. С. 39–46.

3. Nataliia Navalnieva. Classification of sanctions in civil law (Класифікація санкцій у цивільному праві). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2. Vol. 2. P. 76–81.

4. Навальнева Н. Санкція як правовий засіб у механізмі правового регулювання цивільних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 40–45.

5. Навальнева Н. Конфіскаційні санкції в цивільному праві за вчинення недійсного правочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 21–25.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

6. Навальнева Н. М. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2018. № 5 (33). С. 134–139.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Навальнева Н. М. Одностороння реституція як санкція у цивільному праві. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 травня 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2017. С. 324–326.

8. Навальнева Н. М. Визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 25 травня 2018 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2018. С. 350–353.

9. Навальнева Н. М. Співвідношення конфіскаційних санкцій у цивільному праві з суміжними правовими конструкціями. *Верховенство права та правова держава* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 вересня 2018 р. Ужгород / редкол. : Алмаші М. М. та ін.; Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Юрид. ф-т, Центр укр.-свроп. наук. співробітництва. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2018. С. 63–66.

10. Навальнєва Н. М. Поняття санкції у цивільному праві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, 19 грудня 2018 р. Харків, 2018. С. 295–299.

11. Навальнєва Н. М. Види санкцій у цивільному праві. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-ій річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 22 лютого 2019 р. Харків : Право, 2019. С. 357–360.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація підготовлена грамотно, стиль викладення матеріалів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечують легкість і доступність їх сприйняття.

Відповідність дисертації спеціальності, з якої вона подається до захисту. Робота відповідає вимогам відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, і може бути подана до спеціалізованої вченої ради для її попереднього розгляду та захисту.

В результаті відкритого голосування учасники засідання фахового семінару в кількості 20 осіб подали голоси «за». Ніхто із учасників фахового семінару не проголосував «проти» рекомендації дисертаційної роботи Навальнєвої Н.М. для попереднього її розгляду та захисту в спеціалізованій вченій раді.

У результаті експертизи дисертації та повноти публікації основних результатів дослідження Навальнєвої Наталії Миколаївни

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Навальнєвої Наталії Миколаївни на тему «Конфіскаційні санкції у цивільному праві» схвалити.

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю та практичною придатністю здобутих результатів дисертація Навальнєвої Наталії Миколаївни відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), п. 10 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167.

3. Рекомендувати дисертацію Навальнєвої Наталії Миколаївни «Конфіскаційні санкції у цивільному праві» до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у разовій спеціалізованій вченій раді в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Результати голосування присутніх на засіданні докторів та кандидатів наук за профілем поданої на розгляд дисертації: за – 20; проти – немає; утримались – немає.

Рецензент

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін факультету № 4
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Святослав СЛІПЧЕНКО

Рецензент

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
та процесу факультету № 6
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Володимир КРОЙТОР